

RITA ŠEPETYTĖ

Rankraščio kalbos ypatybės

Geografija parašyta žemaitiškai – gimtąja Pabrėžos tarme. Rašybai Pabrėža vartojo lenkų kalbos raidyno rašmenis pritaikydamas juos tarmės fonetikai.

Rašyba, fonetika, kirčiavimas

Geografijos išanginėje dalyje, Europos žemyno ir Rusijos imperijos aprašymuose Pabrėža praktiškai nevartojo digrafų žodžio šaknyje. Nuo 37 p. kai kuriuose žodžiuose autoriaus ranka prirašyta antroji raidė, pvz.: *Rootys* ~ rotės 'sutarties' 37, *keeletas* ~ keletos 'keleto' 38 ir t. t. Nuo 41 p. daiktavardžio „rytai“ formos imamos rašyti su digrafu šaknyje (*riitus* 41). Toliau iki rankraščio pabaigos daugelyje žodžių, nors ir nenuosekliai, šaknyse vartojami digrafai. Straipsnyje apie *Taisliaus* rašybą Zuzana Jonikaitė rašo, kad „Dvigubos balsės žodyje reiškia kirčiuojamo skiemens ilgą ar po kirčiu pailgėjusį balsį“ (1972: 64) arba „tarmės atitrauktinio bei nukeltinio kirčio vietą žodyje“ (1972: 65). Kai kuriais atvejais galima manyti, kad *Geografijoje* digrafai (dvigarsių atveju, trigrafai) žymi kirčiuotą skiemenį, pvz.: *saalas* ~ salos (pl.) 53, *saaloos* ~ salos (gen.) 59, *karaalaus* ~ karaliaus 52,

uuglaus ~ ūgliaus 'ūgio' 166, *katalyykyszka* ~ katalikiška 54, *sósyded* ~ susideda 156, *barwoos jóudoos* ~ barvos 'spalvos' juodos (gen.) 164, *keętamás* ~ kentamos (pl.) 'kenčiamos' 78; arba atitrauktinį kirtį, pvz.: *Eežeraa* ~ ežerai 77, *Kyyty* ~ kiti 79, *pyyrtymis* ~ pirtimis 79, *buudó* ~ būdu 166, *meety* ~ mete 56, *Kaqpaa* ~ kampai 60, *griinomis* ~ grynomis 151, *saa-luu* ~ salų 73.

Toliau aptariami *Geografijos* rašmenys ir jų reikšmė (čia iš dalies pasinaudota G. Subačiaus sudaryta *Taisliaus* rašybos lentelė, 2009: 24–25).

a, be įprastinės reikšmės, žymi: *a* nekirčiuotose vyriškosios giminės *a* kamieno, moteriškosios giminės *o* kamieno vardažodžių kilmininko, moteriškosios giminės *o* kamieno vardažodžių daugiskaitos vardininko galūnėse, *o* kamieno veiksmazodžių esamojo laiko trečiojo asmens galūnėje: *rieda* ~ rėdo 1, *miesta* ~ miesto 12, *kólkas* ~ kulkos 2, *juras* ~ jūros 7, *kytas* ~ kitos 3, *sałas* ~ salos 34, *aprasza* ~ aprašo 1; galūninį *q*: *Pleneta* ~ Plenetą 'planetą' 1, *dydóma* ~ didumą 1, *kyta* ~ kitą 12; monoftongizuotą dvibalsį *ai*: *losna* ~ losnai 'kaip, nelyginant' 89, *laywa* ~ laivai 103, *miesta* ~ miestai 31 (dar žr. digrafą *aa*).

aa žymi *a* iš monoftongizuoto *ai* arba kirčiuotoje pozicijoje: *nelabaa* ~ nelabai 7, *Jawaa* ~ javai 41, *Sómaanims* ~ sumanymas 42, *waakarus* ~ vakarus 51, *waarda* ~ vardo 79.

q žymi *an*: *qt* ~ ant 1, *atsyrqad* ~ atsiranda 'yra' 3, *sósyjungati* ~ susijunganti 'susijungianti' 4, *sóqksztinta* ~ suankštinta, 4 *rqkoo* ~ ranko 'rankoje' 57, *bqdomis* ~ bandomis 122, *qs* ~ ans 'jis' (bet pasitaikė ir užrašymas *qns* 130); *am*: *tqp* ~ tampa 26, *Kqpaa* ~ Kampai 'kraštai, teritorijos' 111; *q* – veikiamosios rūšies esamojo laiko vyriškosios giminės dalyvio galūnėje: *pasylyiktas* ~ pasiliektas 'pasiliektas' 38 (pasitaikė ir užrašymas *sosydedóus* ~ susidedąs 120).

qq – kirčiuotą *an*: *sqqdara* ~ sandaro 75; *am*: *Kaqpaa* ~ Kampai 'kraštai, teritorijos' 60.

cz – kietąjį ir kartais minkštąjį č: *póblícznaas* ~ publičnais 'viešais' 42, *znocznee* ~ znočniai 'žymiai' 5, *apacziy* ~ apačioj 3.

óz – minkštąjį č: *óze* ~ čia 1, *Wokicziu* ~ vokyčių 'vokiečių' 14.

e, be įprastinės reikšmės, dar žymi dabartinės rašybos *ia* (*a* po *j*) ir (kai kuriuose žodžiuose) *é*: *Mile* ~ Mylia 2, *Prade* ~ Pradžia 6, *dalyjes* ~ dalijas 1, *wayres* ~ vairias 1, *óze* ~ čia 1, *Aksztibe* ~ Ankštybė 6, *Poniste* ~ Ponystė 23, *Karaliste* ~ Karalystė 40; monoftongizuotą dvibalsį *ei* (*iai*): *waryyne* ~ variniai 75, *Wookites* ~ Vokyčiais 68.

ee – pailgintą *e* iš monoftongizuoto *ei* (*iai*) ir kirčiuotoje pozicijoje: *giwentojee* ~ gyventojai 9, *teep* ~ teip 11, *pękees* ~ penkiais 40, *Akadeemyjes* ~ Akademijas 55.

é – *e* po *j*: *óžjém* 14; *é*: *dydziojéy* ~ didžiojėj 'didžiojoje' 153.

éé – diftongizuotą *é* galūnėje po *j*: *Lękyszkojée* ~ Lenkiškojė ‘Lenkiškojoje’ 18, *dydziojée* ~ didžiojė ‘didžiojoje’ 134.

ę – *en*: *lęciugó* ~ lenciūgu ‘grandinė’ 5, *bęgas* ~ bėngas ‘baigiasi’ 6, *pękes* ~ penkias 8, *departamęta* ~ departamentą 40.

ęę – kirčiuotą *en*: *pamęęklu* ~ pamenklų ‘paminklų’ 64, *kęętamás* ~ kentamos ‘kenčiamos’ (nom.) 78 (nors pasitaikė ir toks užrašymas *gółęętys* ~ gulančios ‘gulinčios’ (nom.) 67).

i, be įprastinės reikšmės (siaurasis *i*), žymi *y* ir *j*: *ira* ~ yra 1, *apraszims* ~ aprašymas 1, *igin* ~ įgyn ‘įgyja’ 26, *dydiji* ~ didįjį 9, *dali* ~ dalį 12; taip rašomas ir pirmas dvigarsių *im* ir *in* sandas: *rimts* ~ rimtas 7, *ózimta* ~ užimta 166, *patwinst* ~ patvinsta 7, *drauinga* ~ drauginą 9, *ginkla* ~ ginklo 30.

ii – kirčiuotą *y*: *liigós* ~ lygus 121, *miilu* ~ mylių 121, *griiuu* ~ grynų 132, *weliikynys* ~ velykinės (nom.) 166, *riin* ~ ryn ‘ryja’ 166; *j*: *kórii* ~ kurį 7; taip rašomas kirčiuoto dvigarsio *in* pirmas sandas: *riinkius* ‘apygardas?’ 92, *griinduu* ~ grindų 131.

ie – diftongizuotą *é*, taip pat *ie* skoliniuose: *pawyrśzie* ~ paviršė ‘paviršius’ 2, *todiel* ~ todėl 2, *wieju* ~ vėjų 7, *niejoke* ~ nėjokia 21, *miesta* ~ miesto 12, *swieta* ~ svieto ‘pasaulio’ 12, *Wieru* ~ Vierų ‘tikėjimų’ 19.

ié – diftongizuotą *é*: *daliey* ~ dalėj ‘dalyje’ 153

iee – diftongizuotą *é*: *Norwegskyniee* ~ Norvegskinė ‘Norvegskinėje’ 15, *óztóreejyms* ~ užturėjimas 75, *nesylytieejyma* ~ nesilitėjimo ‘neliečiamybės’ 75;

ie: *Swieetingóms* ~ Svietingumas ‘gyventojų skaičius’ 74, *cieelós* ~ cielius ‘tikslas’ 75.

iée – diftongizuotą *é* galūnėje: *rógpjutiée* ~ rugpjūtė ‘rugpjūtyje’ 21, *artymibiée* ~ artimybė ‘artimybėje’ 163, *daliée* ~ dalė ‘dalyje’ 134.

y žymi trumpą platų *i*, dabartine transkripcija užrašomą *ę*, jis, be įprastinio trumpojo *i* žymėjimo (ysz 1, *górtý* ~ gurti 7, *dalyjes* ~ dalijas ‘dalijasi’ 8, *mylyjoonu* ~ milijonų 57, *dalys* ~ dalis (nom.) 57, *kyty* ~ kiti 80), žymi garsus įvairių formų galūnėse, užrašomus dabartine rašyba: *a* – *jóudóujy* ~ juodąja 8; *q* – *geltonóujy* geltonąją 9; *e* – *anoiyy* ~ anoje 1, *Tamy* ~ Tame 7, *patwynymy* ~ patvinime 7; *ę* – *zemy* ~ žemę 1, *auksztiby* ~ aukštybę 7, *śziauryny* ~ šiaurinę 8; *é* – *zémys* ~ žemės (gen.) 1, *Mary* ~ Marė 5, *rityny* ~ rytinė 8, *kiaulys* ~ kiaušė (pl.) 25; *ia* – *kóry* ~ kuria 1; *iq* – *mily* ~ mylią 2, *testowęty* ~ testoviančią 21; *j* – *sawiey* ~ savėj 2, *apaczioy* ~ apačioj 3; *io*, o po *j*: *tekąty* ~ tekančio 6, *śześzys* ~ šešios 19, *baltojy* ~ baltojo 44.

y taip pat žymi: dvigarsių *il* ir *il* pirmąjį sandą (*ylgy* ~ ilgi 4, *ylgy* ~ ilgio 23, *pyldima* ~ pildymo 25, *yr* ~ ir 1, *dyrwas* ~ dirvos (gen.) 164; antrinės kilmės dvigarsių *im* ir *in* pirmąjį sandą (*yzszykielyms* ~ išsikėlimas 4, *śześzýms* ~ šešims ‘šešiams’ 101, *undyms* ~ [v]andins ‘vandens’ 2, *talpyn* ‘talpina’ 131); nemonoftongizuotų dvibalsių *ai* ir *ei* antrąjį sandą (*dayktu* ~ daiktų 1, *Skaydos* ~ Skaidos 3, *wieleysgi* ~ vėleisgi 7, *speyгаа* ~ speigai 24).

tuju ~ pryprastųjų 2, *pugu* ~ pūgų 7; dvigarsių *um* ir *un* pirmąjį sandą: *trumpa* ~ trumpą 20, *jungtī* ~ junganti 'jungianti' 16.

uu – kirčiuotą *ū*: *ruumuu* ~ rūmų 64; kirčiuoto dvigarsio *un* pirmąjį sandą: *gruunta* ~ gruntą 166; kirčiuotą ir nekirčiuotą *u*: *szaluu* ~ šalių 4, *auksynuu* ~ auksinų 48, *Riimionuu* ~ Rymionų 'Romėnų' 67, *Afganuu* ~ Afganų 127, *gyriuu* ~ girių 134.

ž – minkštąjį *ž*: *Ižėgis* ~ Įžengis 'įžanga' 1, *žynios* ~ žinios (gen.) 12, *Križiós* ~ Kryžius 44, *žyimó* ~ žiema (instr.) 116. Įdomu tai, kad Pabrėža, užrašydamas žodį *žiūrėk*, du kartus neparašė po *ž* minkštumo ženklą: *žuriek* 83, toliau rašė *Žiuriek* 94.

ž – kietąjį *ž*: *mažu* ~ mažų 3, *Dyržós* ~ Diržas 'klimatas' 20, *óž* ~ už 44, *žalojy* ~ žaliojo 50, *pargniužó* ~ pargniuža (instr.) 'sąsiauriu' 110.

Dar prie rašybos reikia paminėti keletą cirkumflexo ženklų pažymėtų žodžių: *Sâlas* ~ Salos (nom.) 147, *âtakomis* ~ 'attakomis, įlankomis' 147, *žmônymis* ~ žmonimis 'žmonėmis' 159, šis ženklas galėtų reikšti digrafus *aa* (plg. *saalas* 53) ir *oo*.

Fonetika

a) *t*, *d* ir *č*, *dž* variavimas. Pabrėžos tarmėje, išskyrus kai kuriuos atvejus, afrikatos nevartojamos (Zinkevičius 1966: 143). *Geografijoje t*, *d* ir *č*, *dž* įvairiose formose vartojama pramaišiu:

trečioji 'trečioji' 2, *dydesis* 'didysis' 8, *tarnaujėtius* 'tarnaujančius' 26, *tórėtes* 'turiančias' 141, *Poniawojėty* 'Poniavojančio' 9, *wysóutey* 'visuočiai' 42, *Prade* 'Pradžia' 6, *walde* 'valdžia' 10, *waldy* 'valdžia' 11, *dydes* 'didžias' 55, *dydee* 'didžiai' 75;

atsyrqđqčzius ~ atsirandančius 'esančius' 1, *aplejęčioiy* ~ aplejančiojo 'apliejančiojo' 5, *gólėčziu* ~ guliančių 'gulinčių' 6, *Wysóaukszcziauisis* ~ Visu aukščiauisis 15, *wysóaukszcziausy* ~ visu aukščiausia 9, *wysóerčziauisis* ~ visu erčiauisis 'visu erdviausias' 20, *poniawojęczyu* ~ poniavojančių 'valdančių' 19, *dydziu* ~ didžių 3, *dydziaus* ~ didžiaus 26, *saldžiojy* ~ saldžiojo 6, *waldzios* ~ valdžios 10.

b) dvibalsių *ai* ir *ei* monoftongizacija:

tyktaa ~ tiktai 2, *laywaa* ~ laivai 7, *miestaa* ~ miestai 32, *łaksztaa* ~ lakštai 11, *jogee* ~ jogei 2, *apee* ~ apei 'apie' 119, *teepat* ~ teip pat 5, *Jeegó* ~ Jeigu 13, *Žemraszitojee* ~ Žemrašytojai 'geografai' 2, *laywynee* ~ laiviniai 12, *lóusaasees* ~ liuosaisiais 'laisvaisiais' 152, *Wookitees* ~ Vokyčiais 'Vokiečiais' 71, *tokees* ~ tokiais 12, *kalnaas uralskynees* ~ kalnais uralskiniais 'Uralo kalnais' 14 (bet ir *kartays* ~ kartais 6, *jeys* ~ jais 13).

Greta vartojamos formos su monoftongizuotais ir su išlaikytais dvibalsiais: *Ógnakalney ira kalnaa* ~ Ugnakalniai 'Ugnikalniai' yra kalnai 5, *Kalnaa Pireneiskyney* ~ Kalnai Pireneiskiniai 'Pirėnų kalnai' 14, *giwentojee* ~ gyventojai 9, *giwentojey* 163, *daaktu* ~

daiktų 41, *dayktu* 1, *kaap taa* ~ kaip tai 134, *kaap-tay* 12.

Kai kurios šaknys užrašytos tik su monoftongi-zuotu dvibalsiu: *isikreepqti* ~ įsikreipanti 'įsikreipianti' 7, *atkreepkem* ~ atkreipkiam 'atkreipkime' 13, *ree-kaļu* ~ reikalų 7, *Reekalaa* ~ Reikalai 75, *reek* ~ reik 'reikia' 11, *reekalingy* ~ reikalingi 12, *sweeks* ~ sveikas 24, *sweeka* ~ sveiką 153.

c) vyriškosios giminės vardažodžių galūnės *-as* redukcija:

Kalns ~ Kalnas 4, *Twans* ~ Tvanas 'potvynis' 7, *dy-dóms* ~ didumas 13, *meymurs* ~ meimūras 'marmuras' 25, *miests* ~ miestas 33, *rimts* ~ rimtas 7 ir t. t.

Pasitaikė tik vienas kitas atvejis su neredukuota galūne: *mynemas* ~ miniamas 'minimas' 34, *aplyitas* ~ aplietas 134; dėl kėlimo į kitą eilutę (*ts* nesudaro skiemens): *miestas* 81(2–3); *Miestas* 146(3–4).

Jei redukavus galūnę susidarytų sunkiai ištariamą priebalsių junginį, redukcija nevyksta. Tai atspindėta ir *Geografijoje*:

Auksós ~ auksas 25, *Sydabrós* ~ sidabras 25, *miernós* ~ miernas 'nedidelis' 5, *mažós* ~ mažas 119, *wylksznós* ~ vilgšnas 135.

Morfologija

Iš žemaičių morfologijos atspindėjimo rankraštyje paminėtina:

- a) dviskaitos vartojimas. Rankraštyje užfiksuotos ne tik vardininko (*fregaty* ~ fregati 58, *mylyjonó* ~ milijonu 61) ir galininko (*kyimó* ~ kiemu 64), bet ir kilmininko (*kóryidwysis* ~ kuriedvies 163, *anyid-wysis* ~ aniedvies 163) bei įnagininko (*dwym jurym* ~ dviem jūrim 4, *dwym karunym* ~ dviem karūnim 27, *dóóm óustóóm* ~ dum uostum 67) formos. Pasitaikė ir vienas toks dviskaitos pavartojimo atvejis: *ysz dwymys ertyms salyms, tórętyms* ~ iš dviems ertims salims, turiantims 164;
- b) trumpoji vietininko forma: *Amerykoo* ~ Ameriko[je] 5, *Europoo* ~ Europo[je] 15, *Iszpanyjoo* ~ Ispanijo[je] 15, *Sycylyjoo* ~ Sicilijo[je] 15, *karalisto neapolitanskyniee* ~ karalysto[je] neapolitanskinė[je] 15, *dešzynioo szaliee* ~ dešinio[je] šalė[je] 33, *kórioo* ~ kurio[je] 33, *prijungtoo* ~ prujungto[je] 18, *patękaczioo* ~ patenkančio[je] 116, *pyitynie* ~ pietinė[je] 5. Žinoma, pasitaiko ir pailgintų formų, pvz., *joy* ~ joj 27, ir ilgųjų, pvz.: *wyinojy* ~ vienoje 12, *apacziojy* ~ apačioje 12, *kóriojy* ~ kurioje 28. Kartais vienas junginio vietininkas pavartojamas trumpąja, o kitas pailginta ar ilgąja forma, pvz.: *Kónygayksztistiee Požnańskyniey* ~ Kunigaikštystė[je] Poznanskinė 18, *kožnojy pawietoo* ~ kažnoje pavieto[je] 43;

- c) veiksmožodžių esamojo laiko trumposios formos: *dabo* ~ *dabo[ja]* 1, *neszio* ~ *nešio[ja]* 11, *poniawo* ~ *poniavo[ja]* 26, *parsto* ~ *parsto[ja]* 42, *bówoo* ~ *buvo[ja]* 116, *apraszynie* ~ *aprašinė[ja]* 1, *dapyl-dynie* ~ *dapildinė[ja]* 43, *datyrdynie* ~ *datirdinė[ja]* 71, *gausie* ~ *gausė[ja]* 80, *rokóu* ~ *rokuo[ja]* 11;
- d) vyriškosios giminės vardažodžių daugiskaitos vietininko galūnė *-ūse*: *pyitusy* ~ *pietūse* 3, *kóriusy* ~ *kuriūse* 12, *miestusy* ~ *miestūse* 42, *pyityniusy* ~ *pietiniūse* 74; vyriškosios giminės įvardžiuotinių būdvardžių daugiskaitos vietininko galūnė *-ūsiūse*: *mażesniusiusy* ~ *mażesniūsiūse* 42, *aukszesniusiusy* ~ *aukštesniūsiūse* 82, galininko *-ūsius*: *sawuusius* ~ *savūsius* 76, *wayskesniusius* ~ *vaiskesniūsius* 125, *skardingiausiusius* ~ *skardingiausiūsius* 130; moteriškosios giminės įvardžiuotinių būdvardžių daugiskaitos galininko galūnė *-osias*: *galwingoses* ‘pagrindines’ 101;
- e) *u* kamieno būdvardžių vienaskaitos kilmininko, galininko ir daugiskaitos vardininko formos: *grazy* ~ *gražio* ‘gražaus’ 117, *asźri* ~ *ašrį* ‘aštrų’ 116, *waryy* ~ *vairi* ‘vairūs’ 123, *żwarby* ~ *žvarbi* ‘žvarbūs’ 124, *brągy* ~ *brangi* ‘brangūs’ 130, *Graży* ~ *graži* ‘gražūs’ 165;
- f) esamojo laiko neveikiamosios rūšies vyriškosios giminės dalyvių daugiskaitos vardininko galūnė *-ys* (Zinkevičius 1966: 384), pvz.: *kętamis* ~ *ken-tamys* ‘kenčiami’ 54, *neżynomis* ~ *nežinomys* ‘nežinomi’ 147.

Leksika

Gana išsamiai *Geografijos* leksiką išanalizavo J. Tarvydas. Jis pateikė ir nemažą žodžių sąrašą su jų reikšmės paaiškinimais (1972: 57–61). J. Tarvydas priekaištauja autoriui, kad *Geografijoje* vartojami lenkiški tikriniai vardai: „vietoj vardo ar derinamojo pažyminio kilmininko, lenkų kalbos veikiamas, vartoja daiktavardinį būdvardį su priesaga *-inis* [...]. Blogiau, kai tie būdvardžiai turi dvi priesagas – slavišką ir lietuvišką [...]. Ir visai blogai, kai, lyg užsimiršęs, ima vartoti vien lenkišką šių būdvardžių formą [...], bet tokių atvejų nedaug“ (1972: 57). Iš tiesų pastarojo pobūdžio formos Pabrėža vartojo tik rankraščio pradžioje, pvz.: <karalystė> *Bawarska* 22, *Dunska* 22, *Frącuska* 21, *Czeska* 22, *Szwedaska* 22, *Węgaska* 22 ir t. t. Tolesniame tekste jis vietovardžius kiek keičia: *Karaliiste Bawaryny* 87, *Karaliiste Danyjyny* 102, *Karaliiste Francuzyny* 54, *Karaliiste Czekeyyny* 81, *Karaliiste Żwiedyny* 106, *Karaliiste Węgryny* 82. Iš tokios korekcijos susidaro įspūdis, kad tekstas verstas ir užrašytas dalimis.

Pabrėža koregavo ne tik vietovardžius. Įdomus atvejis – lenkiško žodžio „rolnictwo“ formų vertimo raida: *bótasdarba* ~ *butos darbo* 38, *bótasdarbó* ~ *butos darbu* 42, t. y. kilmininko ir atitinkamo „darbas“ linksnio dūrinį į rankraščio pabaigą keičia taisyklinas sudurtinis žodis *bótoodarbíó* ~ *butodarbiu* 120, *bótoodarbíó* 121, 122, 166. Žodį „port“ 6 p. jis išverčia

Pastowis (antroji o prirašyta) ir apačioje prirašo *Óusts*. Pirmojo žodžio formas *pastowió* 28, *pastowi* 31 ir darinį *pastowynis* 29 jis keičia antruoju nuo 32 p., pvz.: *óustó* 35, *óustynió* 32, *óustynis* 56 ir t. t.

Skolinių iš lenkų kalbos *Geografijoje* tikrai nemažai. Pasitaiko ir tokių atvejų, kai Pabrėža parašo savą žodį, o po jo – skolinį, tarsi bijodamas būti nesuprastas: *Galy* (ar *Spieka* ~ Galią (ar Spėką) 11, *óźźeklintas* (: ar *paznoczitas*) ~ užženklintos (: ar paznočytos) (nom.) 12.

Kanibalams įvardyti *Geografijoje* Pabrėža pavartojo žodį *swietryjeekle* ~ svietrijekliai 164, turbūt vertinį iš lenkų kalbos. Parazitinius augalus *Taisliuje* jis vadino svetrijekliais.

* * *

Čia toli gražu nesuminėti visi rankraščio kalbos ypatumai, statistiškai neįvertintas rašybos ir formų variantų dažnumas. Tai kitų tyrėjų tolesnių tyrinėjimų dalykas.